

УДК 340.11

О.В. ТКАЛЯ, канд. юрид. наук, ВСП «Миколаївський інститут права Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ПРАВОВИХ ІМУНІТЕТІВ

Ключові слова: правові принципи, правові імунітети, принцип законності, принцип публічності, принцип рівності, принцип відносності

Для більш повного визначення смислового навантаження юридичної категорії «правовий імунітет» і практики застосування положень, які наділяють окремих суб'єктів правовими імунітетами, необхідно звернутися до принципів правових імунітетів. Вони є фундаментальними, базовими положеннями, визначають юридичну природу, нормативне визначення і порядок застосування правових імунітетів, що є важливою передумовою для формування законності в процесі використання правових виключень взагалі, та імунітетів, зокрема. Як справедливо зазначають представники науки теорії права, принципи являють собою об'єктивно притаманні праву беззаперечні вимоги, які пред'являються до учасників суспільних відносин з метою гармонічного поєднання індивідуальних та громадських інтересів. Для визначення принципів формування й застосування норм, в яких містяться імунітети, необхідно, крім функціонального призначення правових принципів, окремо виділяти їх «стабілізуючу» роль, тому що принципи права «забезпечують його взаємопогодженість і взаємодію у зв'язку з тим, що самі... залишаються внутрішньо єдиними» [1, с.20]. Саме тому дане питання є актуальним і потребує детального загальнотеоретичного дослідження.

Ступінь розробленості проблеми визначення принципів правового імунітету визначають праці вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі юриспруденції. Серед них слід назвати теоретичні дослідження таких науковців, як М.І. Козюбра, А.Ф. Крижанівський,

О.В. Малько, С.В. Мірошник, І.С. Морозова, Ю.М. Оборотов, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, С.Ю. Суменков, М.В. Цвік, Ю.А. Юшкова та ін. Звідси, метою статті є розкриття та аналіз окремих загально-правових принципів формування та застосування «імунітетних» норм.

Принцип законності являє собою загально-правовий принцип, відповідно до якого нормативне закріплення, практичне застосування правових імунітетів має здійснюватися виключно у відповідності до правових установлень. До правових положень, які розкривають принцип законності в процесі нормативного визначення і практичного застосування, слід віднести такі положення.

По-перше, правовий імунітет повинен бути закріпленим виключно у формі норм права. Імунітети, являючи собою виключення із загального порядку встановленого правовими нормами, мають бути закріплені на відповідному правовому рівні, інакше імунітети втраять свою якісну ознаку – правовий характер. Таким чином забезпечується логічний зв'язок, який має характер аксіоми й не вимагає детального доведення: якщо положення закріплене у формі норми права, то й виключення із цього положення теж має бути закріпленим у формі норми права.

По-друге, визначення й застосування правових імунітетів здійснюється не інакше як на підставі та в порядку, передбаченому законом. Аналіз правових встановлень дає можливість зробити висновок, що в процесі нормативного закріплення правових імунітетів використовуються різні джерела права.

Думається, що правовий імунітет належить до положень, які повинні закріплюватися виключно законом. Цей висновок обґрунтовується тим, що якщо сама юридична відповідальність, порядок її застосування вирішуються законом, то і звільнення від такої відповідальності або звільнення від виконання певних обов'язків окремої категорії осіб, має здійснюватися виключно на підставі норм закону. Стосовно правових договорів, джерелами правових імунітетів можуть визнаватися виключно міжнародні договори, на підставі

яких забезпечується імунітет представників міжнародних організацій і установ, співробітників дипломатичних представництв і консульських установ у країні перебування. За загальним правилом міжнародні договори визнаються джерелами українського права виключно за умови їх ратифікації у встановленому законом порядку.

На підставі зазначеного можна зробити загальний висновок, відповідно до якого всі правові норми, які містять ознаки звільнення окремих осіб, що здійснюють міжнародні, державні і громадські публічні функції, від виконання передбачених законом обов'язків, або звільнення від юридичної відповідальності, або застосування інших примусових заходів, передбачених законом, та введення особливого порядку провадження у справі, яка порушена з метою притягнення до юридичної відповідальності, мають бути закріплені виключно в законах, прийнятих і таких, що набрали чинності, у встановленому порядку. Саме такий підхід забезпечить використання правового імунітету як правового виключення, яке є гарантією для відповідного здійснення функцій, а не як для правового правила, яке дає можливість уникати відповідальності за порушення правових встановлень і вчинення протиправних дій.

По-третє, вирішення питання про звільнення від виконання юридичних обов'язків, від юридичної відповідальності або інших заходів примусового характеру, використання спеціальних правил притягнення до юридичної відповідальності, не допускає використання аналогії.

По-четверте, кожне порушення законодавства про імунітет має бути усунуто негайно після виявлення факту порушення. Зазначений принцип вимагає від всієї системи органів державної влади, правоохоронних і судових органів, у першу чергу, не тільки самим чітко дотримуватися положень про правовий імунітет, але й застосовувати всі необхідні правові засоби у разі встановлення фактів порушення правових положень про імунітет фізичними або юридичними особами.

По-п'яте, особи, які допустили порушення норм про імунітети, притягуються до юридичної відповідальності. Враховуючи, що правові імунітети є нормативно-визначеною гарантією здійснення публічних міжнародних, державних та громадських функцій, додержання правових приписів, в яких містяться положення про правові імунітети, є беззаперечним обов'язком всіх без винятку суб'єктів права, тобто тих, від кого залежить створення умов для безперешкодного використання імунітетних норм.

По-шосте, у разі порушення законодавства про імунітет всі дії й рішення, які були проведені або прийняті після порушення, визнаються незаконними і, як результат, підлягають скасуванню. Зазначене положення принципу законності також містить ознаки правової гарантії беззаперечного застосування положень закону, яким визначаються підстави та порядок звільнення від виконання юридичних обов'язків та притягнення до юридичної відповідальності.

Щодо застосування імунітетів слід визнати й використання принципу публічності (офіційності), відповідно до якого всі державні органи й посадові особи, встановивши факт наявності підстав для використання імунітетних норм, зобов'язані забезпечити їх застосування незалежно від бажання особи, яка наділяється певним імунітетом. Наявність ознак принципу публічності в процесі застосування норм, в яких містяться положення стосовно звільнення осіб від виконання певних обов'язків або від юридичної відповідальності, або застосування особливого порядку притягнення до такої відповідальності, забезпечує застосування відповідних норм незалежно від волевиявлення особи, яка наділена таким імунітетом, є досить важливою гарантією беззаперечного застосування імунітетних виключень у праві.

У разі виникнення спірних питань щодо наявних підстав для застосування імунітетів, порядку або процедури їх застосування, вони вирішуються виключно в судовому порядку. Визнання зазначеного положення як одного із

принципів застосування правових імунітетів обґрунтовується міжнародною практикою, яка визначає, що кожна людина має право на судовий розгляд у звичайних судах або трибуналах, якими застосовуються відповідні юридичні процедури [2, с.64]. Варто підтримати точку зору російського дослідника Є.Г. Мартинчика який зазначає, що функція суду є одним із напрямків його діяльності, але не будь-яка здійснювана судом діяльність, будь-яке відправлення правосуддя від імені держави являють собою не напрямок, а вид і зміст діяльності [3, с.34].

Доцільність застосування цього принципу полягає в тому, що у разі виникнення окремих спірних питань, які відносяться до застосування окремих нормативних положень про імунітети, єдиним державним органом, який здатний вирішити спірні питання, слід вважати суд як спеціалізований державний орган, який розглядає спори про право. Виключення адміністративного (позасудового) порядку вирішення спірних питань про застосування імунітетних норм є важливою гарантією правильного їх застосування, що повністю виключає волюнтаризм, відомчу кон'юнктуру, неправильну трактовку окремих нормативних положень.

Принцип свободи оскарження полягає в тому, що кожна особа, стосовно якої не були застосовані норми про імунітети, має право оскаржити рішення про незастосування імунітетів у судовому порядку. Цей принцип у повному обсязі відповідає положенню ст.55 Конституції України, відповідно до якого всі рішення державних органів і посадових осіб можуть бути предметом судового оскарження. Окремим адресатом слід визнати Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, на якого покладається обов'язок реагувати на всі факти порушення закону, у тому числі і в частині застосування імунітету стосовно окремих осіб.

Принцип відносності правового імунітету полягає в тому, що ніяка особа, відповідно до діючого законодавства, не має і не може мати абсолютного імунітету. Змістовні обсяги правового імунітету мають певні межі, які нор-

мативно визначаються відповідно до окремого виду імунітету. Враховуючи практичну значущість правильного встановлення меж застосування правових імунітетів, дослідженню цього буде присвячений окремий підрозділ (2.3), однак на рівні базових положень необхідно зазначити, що імунітет не може мати абсолютного [4, с.47], тобто необмеженого, постійного характеру. Так, наприклад, імунітет свідка поширюється на адвоката, фахівця у галузі права, нотаріуса, психолога, священнослужителя, лікаря при встановленні обставин, які стали їм відомі в процесі виконання професійних обов'язків, за умови, що особа, яка довірила їм цю інформацію, не позбавлена обов'язку зберігати її в таємниці. Таким чином, правовий імунітет свідка обмежується ініціативою довірителя, що, у свою чергу, доводить відсутність абсолютного характеру правових імунітетів.

Принцип імперативного характеру правового імунітету полягає в недопустимості відмови від імунітету самим носієм правового імунітету. Діючими нормативними актами передбачається різний порядок притягнення до відповідальності осіб, які наділені правовим імунітетом, однак всі можливі процедури щодо вирішення цього питання виключають особисту відмову носія правового імунітету як передумови для притягнення до відповідальності. Однак із зазначеного принципу є виключення: члени сім'ї, близькі родичі, усиновлені, усиновителі підозрюваного, обвинуваченого, підсудного; особа, яка своїми показаннями викривала б себе, членів сім'ї, близьких родичів, усиновленого, усиновителя у вчиненні злочину; особа, яка наділена дипломатичною недоторканністю, а також працівники дипломатичних представництв – не можуть бути допитані як свідки без їхньої згоди. У деяких випадках юридичні особи, відповідно до власних установчих документів, мають право відмовитися від наданого юрисдикційного імунітету, зокрема Міжнародний Валютний Фонд має можливість самостійно відмовитися від імунітету в інтересах судової справи або за умовами того чи іншого контракту [2, с.67].

Принцип строкового характеру правового імунітету полягає в тому, що правовий імунітет застосовується виключно в межах виконання повноважень або при знаходженні у певному правовому стані. Так, наприклад, відповідно до ст.105 Конституції України на Президента України поширюються положення про правовий імунітет протягом всього часу виконання ним повноважень, тобто з моменту його вступу на посаду до моменту прийняття присяги новообраним Президентом України, або відсторонення з посади в порядку імпічменту.

Принцип функціонального характеру правових імунітетів полягає в тому, що нормативне визначення правового імунітету, його застосування здійснюються виключно у зв'язку з реалізацією особою міжнародних, державних або громадських функцій. Цей принцип визначає юридичну природу правового імунітету, який не може розглядатися як ознаки, що характеризують особисті права і свободи людини, а має виключно публічний характер. Так, Конституційний Суд України встановив [5], що недоторканність певних категорій посадових осіб не є їх привілеєм, а пов'язано з виконанням ними важливих державних функцій, а тому, відповідно до Конституції і міжнародно-правових зобов'язань України не може розглядатися як гарантія їх безкарності (п.2.2.2).

Розкриття принципів визначення і застосування правових імунітетів вимагає звернення до питання співвідношення імунітету з деякими загальноправовими принципами. У першу чергу слід звернутися до аналізу співвідношення імунітету з принципом суверенітету, рівності всіх перед законом і судом, невідворотності юридичної відповідальності.

Суверенітет, як властивість державної влади, являє собою «верховенство і незалежність державної влади як у самій державі, так і в зовнішньополітичній сфері» [6, с.116]. Ознайомлення з різними теоріями правового імунітету, яким наділяються представники держави і співробітники міжнародних організацій і установ, дало змогу дійти висновку, що найбільш обґрунтованою слід вважати теорію

суверенітету, відповідно до якої імунітет є одним із проявів суверенітету й одночасно гарантією суверенітету іноземної держави. Відповідно до теорії суверенітету, правовий імунітет, який на конвенційному рівні визначає багатосторонній характер взаємовідносин між окремими державами [2, с.350], визначається симетричним характером і за своїм змістом полягає у звільненні від відповідальності представників іншої держави за вчинення правопорушення і виключення таких осіб з-під юрисдикції судових та адміністративних органів держави перебування.

Симетричний характер відмов від окремих положень державного суверенітету фактично нівелює такі виключення, що дає можливість зробити однозначний висновок: правовий імунітет не може розглядатися як обмежувальний акт або як виключення з принципу суверенітету держави. Правовий імунітет забезпечує недоторканність представників певної нації і виведення їх з-під юрисдикції іншої держави, що не тільки не суперечить принципу національного суверенітету, а навпаки, забезпечує такий суверенітет.

Принцип загальної рівності перед законом і судом – рівність прав і свобод людини і громадянина гарантується незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового і посадового положення, місця проживання, відношення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань, інших обставин. Стосовно співвідношення правових імунітетів із принципом рівності громадян в літературі висловлюються діаметрально протилежні точки зору. Так, В. Руднев вважає, «що частина положень, які містять норми про імунітет, є відступом від конституційного принципу рівності всіх громадян перед законом і судом» [7, с.28]. При такому підході науковці вважають, що загально-правові принципи, до яких відноситься і принцип рівності перед законом і судом, мають абсолютний характер, що не допускає ніяких правових вилучень або виключень, а наявність останніх є фактичним обмеженням принципу, що априорі є недопустимим. Апологети відповідного

підходу вимагають фактичного скасування правових імунітетів, які мають неконституційний характер, враховуючи, що загальні принципи права закріплені саме в Основному законі.

Протилежну точку зору висловлює Р. Якупов, який вважає, що кожен принцип – це загальне правило з винятками і «ці винятки є не виключенням із принципів, а необхідною складовою частиною його змісту» [8, с.73]. Зазначений підхід базується на визнанні погодженості елементів системи права, які утворюють багаторівневу систему правового регулювання суспільних відносин, в якій правові імунітети, зокрема, і правові виключення, в цілому, повинні розглядатися як виключення, що спрямовані на захист соціально значущих цінностей, але які на рівні із загальним правилом мають правовий характер і не обмежують загального правила, а розкривають його окремі грані, конкретизують загальні принципи щодо здійснення окремих функцій, які орієнтовані на отримання соціально значущого результату.

Для встановлення характеру співвідношення між правовими імунітетами і принципом рівності всіх громадян перед законом, необхідно сказати, що зазначений принцип належить до базових правових фундаментальних положень, які визначають загальний правовий статус особи. У той же час правовий імунітет, як уже зазначалося, слід розглядати як додаткову гарантію виконання покладених обов'язків, пов'язаних із виконанням публічних функцій представника держави, посадової особи або виконання окремих функцій під час здійснення юрисдикційного процесу. Правовий імунітет не належить до особистих прав і свобод, а знаходиться у сфері публічних правових відносин і пов'язаний з реалізацією відповідних публічних функцій посадової особи, представника держави, суб'єкта юридичного процесу.

На підставі зазначеного можна зробити висновок, що правовий імунітет і загальноправовий принцип рівності осіб перед законом і судом знаходяться у різних сферах правового буття особи: імунітет – у публічний, а рів-

ність права і свобод поширюється, у першу чергу, на приватну сферу правового буття, на людський вимір права [1, с.55], а тому розглядати правовий імунітет як виключення з принципу рівності перед законом і судом немає ніяких підстав. За тих же обґрунтувань відсутні підстави і для визнання правового імунітету як обмежувального фактору принципу рівності осіб перед законом і судом.

Досить цікавим є співвідношення правового імунітету з принципом невідворотності юридичної відповідальності. Пов'язуючи юридичну відповідальність з обов'язковим здійсненням каральної функції у формі призначення покарання (кримінального або адміністративного), деякі теоретики пропонують розглядати імунітети як дестабілізуючий, щодо принципу невідворотності юридичної відповідальності, фактор, оскільки імунітет виключає призначення покарання за наявності підстав для цього. Так, М.Б. Міроненко стверджує, що система імунітетів від кримінального та адміністративного переслідування свідчить про порушення принципу юридичної відповідальності [1, с.106].

Відповідно до зазначеного принципу правовий імунітет не має абсолютного характеру, тобто у разі скоєння злочину особою, на яку поширюються положення імунітетного характеру, вона підлягає притягненню до відповідальності, хоч і в особливому, неординарному порядку: Президент України може бути притягнутим до кримінальної відповідальності у разі відсторонення його від посади в порядку процедури імпічменту, народний депутат України, суддя – у разі позбавлення Верховною Радою України депутатської або суддівської недоторканності. Таким чином, правовий імунітет не виключає самої можливості особи бути притягнутою до юридичної відповідальності, а встановлює тільки особливий порядок такого акту, що автоматично виключає висновок про порушення принципу невідворотності юридичної відповідальності самим фактом існування правового імунітету.

Можна зробити висновок, що правовий імунітет не суперечить принципу невідворот-

ності юридичної відповідальності за тих підстав, що зазначений принцип має матеріальний характер і в разі абсолютно справедливого не зведення юридичної відповідальності виключно до покарання у різних формах його прояву, правовий імунітет, який має у більшості випадків процесуальний характер, не тільки не суперечить зазначеному принципу, але й забезпечує його реалізацію, визначаючи особливий порядок відповідальності окремих категорій осіб, які наділені повноваженнями щодо здійснення публічних функцій. При цьому в особливому становищі перебуває імунітет свідка у тій його частині, яка забезпечує право особи не свідчити проти члена своєї сім'ї, близького родича, усиновленого, усиновителя підозрюваного, обвинуваченого, підсудного; яка своїми показаннями викривала б себе, членів сім'ї, близьких родичів, усиновленого, усиновителя у скоєнні злочину; яка наділена дипломатичною недоторканністю, а також працівники дипломатичних представництв – без їх згоди, оскільки імунітет свідка гарантує не застосування юридичної відповідальності (кримінальної відповідальності за відмову від дачі показань як свідка за ст.385 КК України) та інших примусових заходів (застосування примусового приводу) [7, с.29] Відповідно зазначений вид імунітету свідка, на відміну від інших проявів правового імунітету, які не виключають відповідальність, а тільки забезпечують особливий порядок її реалізації, за наявності ознак абсолютного характеру, є фактором депеналізації у процесі реалізації юридичної відповідальності на рівні з іншими аналогічними нормативно визначеними підставами звільнення від юридичної відповідальності, що також не дає можливості розглядати імунітет свідка як вид правового імунітету, як правової реалії, що суперечить принципу невідворотності юридичної відповідальності.

Таким чином, невідворотність юридичної відповідальності зберігається у всіх випадках, що характеризуються наявністю ознак правового імунітету, крім правового імунітету свідка. Фактори, які можуть розглядатися як протиріччя зазначеному принципу або виклю-

чення із нього, мають відповідати вимогам: вони мають місце тільки за умови наявних нормативно визначених підстав притягнення до юридичної відповідальності і вони не передбачені законодавством як правові підстави звільнення від юридичної відповідальності. У разі відсутності зазначених умов, а стосовно імунітету свідка вони дійсно є відсутніми, ті чи інші правові реалії не можна визнавати як порушення або виключення із принципу невідворотності юридичної відповідальності.

Враховуючи все вище зазначене можна зробити висновки щодо інституційних принципів розбудови правових імунітетів, які передбачають застосування таких положень базового характеру: вирішення спірних питань щодо застосування імунітетів виключно в судовому порядку; принцип відносності правового імунітету полягає в тому, що жодна особа, відповідно до діючого законодавства, не має і не може мати абсолютного імунітету; принцип імперативного характеру правового імунітету полягає в недопустимості відмови від імунітету самим носієм правового імунітету; принцип строкового характеру правового імунітету полягає у тому, що правовий імунітет застосовується виключно у межах виконання повноважень або знаходженні у певному правовому стані; функціональний характер правових імунітетів полягає у тому, що нормативне визначення правового імунітету, його застосування здійснюються виключно у зв'язку з реалізацією особою міжнародних, державних або громадських функцій [9, с.54]

ЛІТЕРАТУРА

1. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 120 с.
2. Дунас О. Привілеї та імунітети сучасних міжнародних фінансових організацій / О. Дунас // Право України. – 2008. – № 1. – С. 66–69.
3. Мартынчик Е. Г. Социальное правосудие: предмет, правоотношения, функции и социальная роль / Е. Г. Мартынчик // Правоведение. – 1989. – № 5. – С. 32–38.

4. Брильов О. Імунітет морських державних суден в Україні (проблемні питання теорії і практики) / О. Брильов // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 6. – С. 146–149.

5. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римському Статут Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) : від 11.07.2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 28. – Ст. 1267.

6. Оборотов Ю. Н. Теория государства и

права (прагматический курс) : экзамен. справочник / Ю. Н. Оборотов – О. : Юрид. л-ра, 2004. – С. 183.

7. Руднев В. Иммунитеты в уголовном судопроизводстве / В. Руднев // Российская юстиция. – 1996. – № 8. – С. 28–30.

8. Якупов Р. Х. Правоприменение в уголовном процессе / Р. Х. Якупов. – М. : ВШМ, 1993. – 193 с.

9. Ткаля О. В. Правовий імунітет в Україні: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Ткаля О. В. ; Одеськ. нац. юрид. акад. – Одеса, 2010. – 243 с.

Ткаля О. В. Загально-правові принципи правових імунітетів / О. В. Ткаля // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 1024–1030 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13tovppi.pdf>

Надано аналіз окремих загально-правових принципів формування та застосування правових імунітетів. Охарактеризовано принцип законності та принцип публічності (офіційності) використання імунітетних норм. Визначено принцип свободи оскарження, принцип відносності правового імунітету, принцип імперативного характеру, принцип строкового характеру та принцип функціонального характеру правових імунітетів. Здійснено аналіз співвідношення імунітету з принципами суверенітету, рівності всіх перед законом і судом, невідворотності юридичної відповідальності.

Ткаля Е.В. Общеправовые принципы правовых иммунитетов

Предоставлен детальный анализ некоторым общеправовым принципам формирования и применения правовых иммунитетов. Охарактеризован принцип законности и принцип публичности (официальности) использования иммунитетных норм. Определены принцип свободы обжалования, принцип относительности правового иммунитета, принцип императивного характера, принцип срочного характера и принцип функционального характера правовых иммунитетов. Осуществлен анализ соотношения иммунитета с принципами суверенитета, равенства, всех перед законом и судом, неотвратимости юридической ответственности.

Tkalya E.V. The General Legal Principles of the Legal Immunities

Here was provided the detailed analysis of some general legal principles of the formation and application of legal immunities. Had been characterized the principle of the legal use and the principle of the publicity (officially) of the usage of the norms of the immunities. In the research paper was disclosed the principle of the disputable issue regarding the application of the immunities only in an action at law. Here have been given precise definitions of the legal immunities. Such as the principle of liberty of the appeal, the principle of relativity of legal immunity, the principle of the peremptory nature of the principle, urgent nature and, the legal principle of functional nature. Also, was made the analysis of the co-relation between immunity to the principles of sovereignty, equality everybody before the law and the courts and, the inevitability of legal liability.